

**АГИОГРАФЪТ – МЕТАФРАСТ ЙЕРОСХИМОНАХ
СПИРИДОН РИЛСКИ – УЧЕНИК И ПОСЛЕДОВАТЕЛ
НА ПАИСИЙ ВЕЛИЧКОВСКИ**

*Атанаска Тошева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**HAGIOGRAPHY-METAPHRAST HIEROSCHEMAMONK
SPIRIDON RILSKI – STUDENT AND FOLLOWER
OF PAISII VELICHKOVSKI**

*Atanaska Tosheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

a_tosheva@uni-plovdiv.bg

The hieroschemamonk Spiridon Rilski fits into the revival period's culture not only due to his historiographical contribution but also with a high intellectual level in upholding the Bulgarian hesychast traditions, which have found their continuation in neo-hesychasm from the XVIII century – in the work of Paisii Velichkovski. Spiridon Rilski prepares a new edition of the extensive life of Prep. Teodosii Turnovski and composes a liturgy for the unfairly forgotten Bulgarian saint. With the paraphrased life of Theodosii Turnovski, Spiridon Rilski follows the high standards of the Pan-Slavic Orthodox metaphrastics, created by the writers of the Tarnovo Literary School.

Key words: hagiography, neo-hesychasm, Bulgarian revival's period, Spiridon Rilski

Безспорен и многостранно изследван е историографският принос на йеросхимонах Спиридон Рилски в българската възрожденска култура, но значително по-малко внимание се отделя на неговото високоинтелектуално участие в отстояване на българските исихастки традиции, намерили продължение в неoisихазма от XVIII век в делото на

Паисий Величковски, чийто ученик и следовник е българският книжовник. Именно молдавският манастир Нямц, където отец Спиридон завършва своята „История во кратце о болгарском народе славенском“ през 1792 г., по това време е център на знаменитата филолого-аскетическа школа, оглавявана от Паисий Величковски – един от най-видните църковнославянски книжовници на епохата. Даровит книжовник и преводач, ревностен бранител на православието, Паисий Величковски с необикновена енергия пише и превежда, събира голяма библиотека, насърчава към книжовна, преводаческа и преписваческа дейност своите ученици (Линца 1983: 14). Личността на преподобния Паисий и книжовната школа в манастира Нямц стават център на движение, „насочено да възстанови византийско-българските исихастки традиции и филологическите търсения на Търновската книжовна школа“ (Кенанов 1994: 52). Тя оказва влияние и върху духовния живот в България през XVIII век чрез най-известния от българските духовници и книжовници, които работят в нея – йеросхимонах Спиридон. По-късно българският книжовник става член на рилското монашеско братство и има възможност да се запознае с ръкописите – преводи на философско-богословски съчинения от школата на Величковски, в библиотеката на Рилския манастир (Дилевски 1994: 34 – 46).

В Рилската обител Спиридон съставя сборник, съдържащ житие и служба на Теодосий Търновски, който не е точно датиран, но изследователите без съмнение го отнасят към края на XVIII или началото на XIX век (Златарски 1904: 3 – 8; Райков 1987: 337, 345). Впечатлен от житието на видния български исихаст, написано от неговия съратник – цариградския патриарх Калист, което намира в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. (единствения оцелял препис), Спиридон не само го преписва, но и съставя служба в негова чест, както сам съобщава в предисловието на сборника. В духа на възрожденския патриотизъм на „История во кратце...“ отец Спиридон и в това свое оригинално произведение възпява един от духовните строители на средновековна България, за да възкреси чрез образа на Теодосий Търновски спомена за някогашното духовно величие (Кожухаров 1974: 279).

За съжаление, днес не е известно местонахождението на този Спиридонов сборник. В средата на XIX век от него е направен препис за руския славист Осип Бодянский, който и днес се пази в неговата сбирка в Руската държавна библиотека в Москва. По този препис през 1860 г. О. М. Бодянский обнародва „Житието на Теодосий Търновски“ със значителни изменения не само в езика, но и в съдържанието според

наблюденията на Васил Златарски¹ (Златарски 1904: 6 – 7), но неиздадена остава именно оригиналната част на Спиридоновия труд – съставената от него „Служба за Теодосий Търновски“. Откритият неотдавна нов препис на тази служба в сбирката на Александър Куник в библиотеката на Руската академия на науките в Санкт-Петербург свидетелства за разпространението на Спиридоновите книжовни съчинения през XIX век (Кенанов 1984: 64 – 67).

За да възкреси светлия пример на светеца, Спиридон Рилски дръзва да състави Служба и да пресъстави житието му, оставено от патриарх Калист. Със своята редакция на житието на св. Теодосий Търновски в зората на Възраждането българският книжовник продължава метафрастовата традиция да пренаписва, префразира заеманите текстове, която води началото си от Симеон Логотет, който през X век умело обработва художествено, метафразира старите жития, като запазва смисъла им, за което заслужено получава прозвището Метафраст².

Житията са източник на образци за личностно поведение, на благочестив земен живот. Многобройните добродетели на светците могат да се представят само с достоен език, подобаващ на самите добродетели. Без да получат Божия дар на небесното слово, агиографите не могат да изпълнят своето духовно предназначение. Тези завети на Симеон Метафраст се следват от всички негови последователи, за да се стигне до исихасткото почитане на словото и сърцето при Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий и последователите на Търновската книжовна школа, св. Димитрий Ростовски, Паисий Величковски и неговите следовници.

В духа на метафрастиката Спиридоновата редакция на житието на св. Теодосий Търновски съдържа множество промени, които обаче не засягат смисъла. Те се изразяват в добавени или съкратени думи, изрази или по-големи текстови цялости, в опростяване на синтактични конструкции и стилистични фигури, изчистване на словореда, разместване на сегменти, парафразиране на отделни части от текста. Всички тези промени в оригиналното житие, съставено от патриарх Калист (по-точно в неговия старобългарски превод), йеросхимонах Спиридон

¹ През 1904 г. в Сборник за народни умотворения В. Златарски публикува „Житието на Теодосий Търновски“ с разночетения по преписа на О. М. Бодянски.

² Понятието „метафрастика“ назовава новото художествено направление в стила на Търновската книжовна школа и основателно се свързва с Патриарх Евтимий Търновски, който изгражда общославянската метафрастика (Кенанов 2014: 97).

подчинява на една основна цел – да направи текста разбираем и съответен за читателите от края на XVIII и началото на XIX век, ръководен от престижния за неговото време в българската книжовност славяно-български език. Ако използваме модела на Константин Леонтиев за трите степени на развитие на стила във византийско-славянската словесна култура, то Житието на св. Теодосий Търновски е създадено в „период на цветуща сложност“, а редакцията на отец Спиридон – в „период на смесване, на вторично опростяване“ (първоначалният е „периодът на първична простота“) (Леонтиев 1993: 93 – 94).

Значителна част от лексикалните замени са предизвикани от архаичността на използваните в оригинала старобългарски думи, които отец Спиридон променя с техните съответствия в църковнославянския език от XVIII век:

наказа³ - наѡчи (Гл. 6)⁴, наказоуѣмъ вѣше - поѡуаѣмъ вѣше (Гл. 30); мнихъ - монахъвъ (Гл. 7), мнишьскы - монашескыи (Гл. 3) или мнихъ - инокъ (Гл. 17); сице - такъ (Гл. 1), сицевѣи - таковѣи (Гл. 14); вѣноу - всегда (Гл. 2); ѡли - словеса (Гл. 15); сънѣдно - гастіе (Гл. 15); порекломъ - прозваніемъ (Гл. 14); ис породъ - ѿ раа (Гл. 21); исклавѣ се - смѣлюща сѧ (Гл. 28); по словенскыхъ слогнехъ - по славенскагъ азъка (Гл. 30); тоу - тамо (Гл. 9); не неприуестънъ - сподовленъ (Гл. 12); ретію ретим се - ревностію возревнѣемъ (Гл. 1) и ретещи се - предвѣряющихъ (Гл. 10) – отец Спиридон умело подбира съответствията, отчитайки семантичните нюанси на старобългарската дума и контекста на нейната употреба; къ довлѡмъ - къ вѣженномоу (Гл. 13); наптити се - насытити сѧ (Гл. 10); никакоже - ѡтнюдъ не (Гл. 9); ѡреует се - ѡтвержет сѧ (Гл. 3); досадитель - казнитель (Гл. 14).

За по-голяма яснота на изказа или семантиката Спиридон Рилски замества думи с изрази, разгръщащи смисъла:

посрѣдѣ гръкъ и вѣлгаръ - посрѣдѣ предѣлы греческіа и волгарскіа земли (Гл. 5); изъоврѣсти - оумомъ постигнѣти (Гл. 1); изнауча - прежде же всѣхъ (Гл. 1); ѡлчѣство - родъ адамъвъ (Гл. 21); и не помнѡгъ - и

³ Цитираните примери отразяват граматичните форми на лексемите, които се срещат в двата текста.

⁴ За изследването и цитатите от Житието на Теодосий Търновски са използвани издадените от Д. Кенанов преписи от Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. и на йеросхимонах Спиридон Рилски от сборника на А. А. Куник от началото на XIX век – вж. Кенанов 2010: 49 – 72; 114 – 135.

НЕ ВЪ МНОГОЕ ВРЕМЕ (Гл. 11); ВНА ЖЕ СЕГО ВЪСЕГО — ВНА ЖЕ СИМЪ ВЪ СЕМЪ ДѢЮЩЫМСА (Гл. 18); прѣвое създаніе — прѣвѣ ѿ бѣа созданы вѣистъ (Гл. 2).

В редица случаи се опростяват усложнени изрази и речеви обрати, сложното изплитане на думите:

прозваніе имоуцїи — називаемъи (Гл. 3); покриваніе имоуце — покриваше сѧ (Гл. 14); еѿ(г)лскаа книга — еѿ(г)лїе (Гл. 21); привлѣкъ доухъ — въздѣхнѣвъ (Гл. 21); на мѣста на мѣста — въ разнаа мѣста (Гл. 11); пакы же ради ѿколюбїа соущаго въ нїемъ — овауе ѹеловѣколюбивъ сѣши (Гл. 20); великаго и прѣславнаго м(ѹ)ника — сѣтагѡ великомѹеника (Гл. 21); въскорѣ самоприходна себе оустрои — въскорѣ самъ къ блѣженномѹ прїиде (Гл. 9); монастырь ... , въсѣхъ іерархъ вж(с)твѣишаго и блѣжнаго николаа — монастырь ... , храмъ с(в)ѧтителѧ нїколаа (Гл. 3).

Спиридон Рилски опростява синтактични структури, променя словореда, пренарежда частите на изречението, премахва инверсията на определенията и епитетите, стреми се към естествения синтаксис на речта:

аще ли же и долнїе и земльное хоцетъ кто ѿѹство того навѣкноути — аще ли кто хоцетъ навѣкнѣти долнагѡ и земнагѡ отечества егѡ (Гл. 2)

и ѹлѹскаго ѿбѣгающихъ слѣда и навѣтъ — и ѹеловѣѹескагѡ слѣда и навѣта ѹдаленнагѡ (Гл. 16)

дѣло имѣше въсако прилѣжнѣше, еже пѣти непрѣстанно — дѣло имаше всегда прилѣжно и непрѣстанно пѣти (Гл. 7)

къждо свое постизааше прѣбывалище — кїиждо во своѧ си разидоша сѧ (Гл. 15)

ѹто приносимо би хоулно — ѹто би кто похѣлилъ (Гл. 18)

слоухъ прослоут се птиць врьзѣишїи по въсоудѣ облѣтае, не тѣѹю по самѡмъ вѣлгарскомъ влѣкоущее се родѣ — слоухъ же ѡ немъ проиде, и не тоѹю въ самомъ вѣлгарскомъ народѣ (Гл. 16) — със съкращение на об-разното сравнение и замяната му с глагол.

Граматичните промени в езика на Спиридон Рилски са в посока на замяна на старобългарските с църковнославянски форми:

добродѣтелъ — добродѣтели (Гл. 1) — за р. п. мн. ч.; Ѳеѡ(д)сїа — Ѳеодосїе (Гл. 3) — за им. п.; любити изреднѣи мнихы — любити израднѣихъ монахѡвъ (Гл. 7); привлѣѹе въ сѣвѣ дѣхъ — привлѣѹе въ сѣвѣ дѣха сѣтагѡ

(Гл. 10); прѣдасть — предаде (Гл. 18); на нѣ — на нѣхъ (Гл. 20); къ молбамъ онѣ — къ молбамъ тогѡ (Гл. 9); наслаж(д)ѣ — насладивъ сѧ (Гл. 10); добродѣтѣл ти — добродѣтель твоѧ (Гл. 1); бѣговорце — бѣговорцы (Гл. 20); нестѣрпимъ — нестерпимыи (Гл. 20).

Както в „История во кратце...“, така и в „Житието на Теодосий Търновски“ са налице сгрешени падежни форми, липса на съгласуване, неправилна употреба на причастия и др. особености, характерни за славянобългарския език:

ѡ разлѣчѣнѣхъ мѣсть — ѡ разнѣхъ мѣстахъ (Гл. 12); подражавае ѡчителю — подражаваѧ ѡтелеѧ своегѡ (Гл. 28).

Метафразирането, парафразирането в редакцията на йеросхимонах Спиридон е подчинено на стремежа към по-голяма яснота и простота:

крѣпко во ороужіе ю(ст), и въсако съпротивнѣе силы непримѣсно. истиннѣише же, върха добродѣтели и любви дръжати се елика сила, ꙗже юсть исполненіе въсѣхъ вѣтъхъ — крѣпко во оръжіе юсть на сопротивнѣи и верхъ добродѣтели (Гл. 27)

иже по бѣѣ жителствовати хощещѣхъ житіе, ꙗко да таковому того ревнѡють житіѡ — иже по бѣѣ жителствовати желающѣхъ и того житію ревнѡющѣхъ (Гл. 29)

ничиимже не неподобна вѣженному ꙗкодоѡсѣ — подобна въ добродѣтелихъ, во всемъ вѣженномъ ꙗкодоѡсѣю (Гл. 30).

Безспорно най-съществени за авторския почерк на пресъставителя на житието са добавените и съкратени текстови фрагменти, авторизиращи изложението. На духовното израстване на Теодосий по пътя на нравствено-аскетическите добродетели е посветена встъпителната част. Както за автора на житието, така и за неговия редактор ключовата дума е добродѣтель, като Спиридон Рилски добавя и не пропуска случай да подчертае и разясни добродетелта на светия мъж:

и ѡ зѣлнѣе оубо радости таковогѡ мужа не съкрыхъ, нѣ и съ всацѣмъ тѣшаніемъ сщ҃енному съборѡ гавѣхъ — и ѡт зѣлнѣи оубо радости таковогѡ мужа добродѣтели не скрыхъ, но со ѡсердїемъ и тѣшаніемъ сщ҃енномъ соборѡ гавѣхъ (Гл. 24).

Йеросхимонах Спиридон внушава обновителната сила на практикуваните добродетели:

съсоудъ съвърши вж(с)тъвнь, такоже моудрѣ сѣлѡ вѣдѣти оуицати и наздавати и възмъздѣвати дшѡу ѹлкомъ и въ мѣслѣнѣи добродѣтели приводити садѣ — совершеннаго и вж(с)твеннаго сосѣда, иже и сѣлѡ вѣдѣтелѡ въ мѣслѣнѣи глѡ добродѣтели, **вкѡпѣ и дѣиственнѣи добродѣтели** оуицати и наздати и ползовати дшѣ ѹеловѣческѣи (Гл. 1).

Важно условие за отец Спиридон е изричното желание за подвижничество:

велѣа нѣкако и вж(с)твенѣиша тако въ истинѡу ѡстрои се вещь добродѣтели. дарѣ во соуши бжїи — велѣа нѣкакѡ, и вж(с)твеннѣиша такѡ во истинѣ ѡпови сѡ вещь добродѣтели, **проходити желающѣмъ**, дарѣ во бжїи сѣши (Гл. 1).

Ясно е формулирана мисълта за непостижимостта на Божията добродетел и невъзможността да се изрече с думи:

и невъзможнѣи(х) ю(ст) ѡноудѣ тоѣ вѣсотѡу и величѣство изѡбрѣсти комоу или изрѣци — **невозможно естѣ ѡтнѡдѣ вѣсотѣ или величѣства еи или ѹмомъ постигнѣти, или словомъ изрѣци** (Гл. 1).

Отец Спиридон точно и вярно определя добродетелта като Божие име и Божия същност:

аще во единорѡдноѣ бжїе слово плѣти приѹещѣ се покрѣтъ нѣсѡ добродѣтели его, како оубѡ воудѣ(т) моцно ѡноудѣ сказати или повѣдати тоѣ величѣство же и добрѡтѡу — ѡтнѡдѣ **невозможно естѣ, занѣ добродѣтель самѣ бгѣ именѣтсѡ, и сѣщественно въ себѣ имѣетѣ** (Гл. 1).

И добавя, че уподобяването по образ и подобие на Бога, обожението (θεωσις) е невъзможно без добродетелите:

такоже бѡ оубѡ и сѣ. еже обожити сѣ и богѡмъ бѣти намѣ блг(д)тїю по вж(с)твенноу дѣдоу — такоже бо ѡбѡ и сѡ, еже обожити сѡ намѣ и богѡмъ бѣти блгодатїю по вж(с)твенномѣ дѣдѣ. **везѣ добродѣтели ѡтнѡдѣ невозможно естѣ намѣ ѡбожити сѡ** (Гл. 1).

Като неосихаст йеросхимонах Спиридон Рилски отстоява чистотата на вярата и нейната истинност, разяснявайки и тълкувайки „умното деяние“:

небеснѣи силѣ въ себѣ мѣѹтаѣ вѣиноу, и сѣ онѣи смѣшаѣ сѣ такоже би рекѣ кто ради оумнаго дѣланїа — **нев(с)нѣи силѣ подражаѡ всегда, и сѣ онѣи соединѣ сѡ бгѣ ѹистѣю млтѣѣ приносѡ, сирѣѹѣ ѹмнаго дѣланїа** (Гл. 1).

Отец Спиридон е автор и на „Поучении о умном делании“, в което обосновава идеята за нравственото извисяване като душевна чистота и разяснява същността на исихастката „Умна молитва“ като молитва на ума за постигане на Божието битие в човека.

В житието Теодосий е представен като ярък защитник на православието в борбата му против еретическите отклонения. Като пресъздава духовното състояние на България при царуването на Иван Александър, Спиридон Рилски пламенно заклеява ересите, но преди всичко търси обяснение за тяхното умножаване и активността на юдеите:

първѣе ꙗко ѿпротивныи пр(о)ркы извѣтъ — първѣе въ ѿпротивницѣ явиша сѧ, всѧкоє нечестїе вложити лювопрѧхъ сѧ: пр(о)ркы извѣтъша (Гл. 18)

не тѣѣю же. нѣ и скверннѣю и ѿморьзскою богомилскою сирѣчь масалїанскою ересь — и не тоѣю ꙗ евреискихъ ересѡвъ, ꙗже мѣдрствѣющихъ проклѧша: но и сквернѣю и ѿморьзскою, сирѣчь: масалїанскою ересь (Гл. 19).

Обогатено от отец Спиридон е описанието на пещерата в непристъпното и укрепено място, където Теодосий започва изграждането на търновския манастир „Св. Троица“, и отново се прави аналогия с Лествицата на добродетелите, която води към него:

ѿрь же за прѣмнѡгѣе его добродѣтели, не восхотѣ далече ѡпоустити его, нѣ пещерѡ ꙗже твърдѡ обрѣтъ ꙗже приишъ въ далече търнова ѡстоѣщъ — ѿрь же за премногѣе его добродѣтели, не восхотѣ далече ѡтпѣстити его. но пещерѡ ꙗже твърдѡ обрѣтъ ꙗже попришъ далече търнова ѡтстѣщъ. мѣсто жестоко, и не ꙗдовъ пристѣпнѡ въкръженнѡ стѣнами каменными сего ради и лѣствицами восхождахъ (Гл. 22).

Освен съкращенията и замените със синтактико-стилистичен характер, които изобилстват в текста на отец Спиридон, могат да бъдат посочени няколко случая на изпускане на значителни сегменти от оригинала на патриарх Калист — голяма част от поучението на Теодосий към неговите ученици, съдържащо описание на Страшния съд (Гл. 21). Тъй като пропуснатият откъс започва след цитат от Псалм 41, че човешката душа жадува за Бога както еленът — за водни извори, Димитър Кенанов заключава, че „вероятно пресъставителят преценява, че псаломските стихове са премного изразителни и достатъчни за начертаната духовна насока пред човека и не изписва следващия обемен текстови отрязък за Страшния съд“ (Кенанов 2010: 45), а Константин Радченко в рецензията за издаденото от В. Златарски житие с разночетения

предполага, че тази част е пропусната от Спиридон Рилски, тъй като прекалено е забавяла повествованието (Радченко 1906: 115 – 116)⁵.

Отец Спиридон съкращава и цялата Глава 25, която съдържа разказ за посещението на Теодосий от патриарх Калист в Константинопол и помазването му със светото миро. К. Радченко изказва своята хипотеза, че Спиридон го е пропуснал, за да не предизвиква съблазън (Радченко 1906: 115 – 116)⁶.

Ученик и следовник на Паисий Величковски, агиографът Спиридон Рилски отстоява българските исихастки традиции и с книжовното си дело внася своя интелектуален принос в българската духовна култура в края на XVIII век.

ЛИТЕРАТУРА

Дилевски 1994: Дилевски, Н. Старецът Паисий Величковски и неговото българско обкръжение. [Dilevski, N. Staretsat Paisij Velichkovski i negovoto balgarsko obkrazhenie.] // *Паисий Величковски и неговата книжовна школа*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 6 – 51.

Златарски 1904: Златарски, В. Н. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Феодосия. [Zlatarski, V. N. Zhitie i zhizn' prepodobnago ottsa nashego Feodosiya.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. XX, кн. II, София: Държавна печатница, 1904, 1 – 41.

Кенанов 1984: Кенанов, Д. Неизвестен препис на „Служба за Теодосий Търновски“ от Спиридон Рилски. [Kenanov, D. Neizvesten prepis na „Sluzhba za Teodosij Tarnovski“ ot Spiridon Rilski.] // *Литературна история*. София, 1984, кн. 12, 64 – 67.

Кенанов 1994: Кенанов, Д. Личността на схиархимандрит Паисий Величковски и неговата книжовна школа. [Kenanov, D. Lichnostta na shiarhimandrit Paisij Velichkovski i negovata knizhovna shkola.] // *Паисий Величковски и неговата книжовна школа*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 52 – 66.

Кенанов 2010: Кенанов, Д. *Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски*. [Kenanov, D. Krilatiyat vazduhohodets Teodosij Tarnovski.] Велико Търново: ПИК – УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010.

⁵ Цитатът е по Кенанов 2010: 29.

⁶ Цитатът е по Кенанов 2010: 45.

- Кенанов 2014:** Кенанов, Д. *Страници от книжовното наследство*. [Kenanov, D. Stranitsi ot knizhovnoto nasledstvo.] Пловдив: Жанет 45, 2014.
- Кожухаров 1974:** Кожухаров, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. [Kozuharov, St. Tarnovskata knizhovna shkola i razvitiето na himnichnata poeziya v starata balgarska literatura.] // *Търновска книжовна школа*. Т. I. София: БАН, 1974, 277 – 310.
- Леонтиев 1993:** Леонтиев, К. *Византизмът и славянството*. [Leontiev, K. Vizantinizmat i slavyanstvoto.] София: Славика, 1993.
- Линца 1983:** Линца, Ел. Паисий Величковски – един измежду последните големи църковнославянски книжовници. [Lintsа, El. Paisij Velichkovski – edin izmezhdu poslednite големи tsarkovnoslavyanski knizhovnitsi.] // *Старобългаристика*, София: Кирило-Методиевски научен център при Българската академия на науките, 1983, кн. 3, 21 – 31.
- Радченко 1906:** Радченко, К. Ф. Рецензия. [Radchenko, K. F. Retsenziya.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Издава Българското книжовно дружество. Кн. XX. Нова редакция, кн. 2. София, 1904 – *Журнал МНП*, новая серия, ч. 1, январь, 1906, 107 – 120.
- Райков 1987:** Райков, Б. Неизвестен ръкопис на българския историограф Спиридон в архива на акад. Иван Дуйчев. [Raykov, B. Neizvesten rakopis na balgarskiya istoriograf Spiridon v arhiva na akad. Ivan Duychev.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 1, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987, 335 – 345.